

Osmanlı Toplumunda Sağlığı Etkileyen Unsurların Batılı Seyyahların Eserleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi (XVI-XVII. Yüzyıl)

An Assessment of the Factors Affecting Health in Ottoman Society Based on the Works of Western Travelers
(XVI-XVII. Century)

Zeynep KURT^{1*}

¹ Doktor, Bağımsız Araştırmacı

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 06.03.2026

Kabul Tarihi: 02.05.2026

Anahtar Kelimeler:

Seyahatname, Seyyahlar,
Sağlık, Hastalık, Tedavi.

ARTICLE INFO

Research Article

Received 06.03.2026

Accepted: 02.05.2026

Keywords:

Travelogue, Travelers, Health,
Disease, Treatment.

ÖZ

Bu çalışma XVI. ve XVII. yüzyıllarda Batılı seyyahların gözlemlerini temel alarak Osmanlı coğrafyasında sağlık ile ilgili uygulamaları algı ve söylem ekseninde ele almaktadır. Batılı seyyahların gözlemleriyle sağlığa etki eden faktörler, kaderci yaklaşım, temizlik usulleri ve bazı tedavi yöntemleri olarak tasnif edilebilmektedir. Onların bu gözlemleri yalnızca toplumun etki ve tepkilerini değil aynı zamanda seyyahların zihinsel dünyalarının söylemlerine yansımaları göstermektedir. Çalışma, esas alınan yüzyıllarda seyyahların izlenimleriyle uygulanan alternatif tedavi yöntemlerinin toplum sağlığına olan etkisini ortaya koymaktadır. Yöntem olarak bu çalışma, literatürdeki betimleyici ve karşılaştırmalı yaklaşımlardan ve sadece tarihsel veri sunan çalışmalardan farklı olarak sağlığı etkileyen unsurları seyyahların algı ve söylemleri ile değerlendirmektedir. Çalışmanın hedefi XVI-XVII. asırlarda sağlık olgusunun seyahatnamelere nasıl yansıdığı ve hangi kültürel kodlar üzerinden sağlık sisteminin işlevselliğini etkilediğini ortaya koymaktır. Bu araştırma seyyahların anlatıları neticesinde Osmanlı toplumunun sağlık sistemine yaklaşımını sadece bilimsel açıdan değil; aynı zamanda pratik, geleneksel ve önleyici alternatif tedavi tutumlarının da mevcut olduğunu açık bir biçimde göstermektedir.

ABSTRACT

This study deals with the practices related to health in the Ottoman geography on the axis of perception and discourse, based on the observations of Western travelers in the sixteenth and seventeenth centuries. Factors affecting health, as observed by Western travelers' can be classified as a fatalistic approach, hygiene practices, and certain treatment methods. Their observations reveal not only the society's influences and reactions but also the reflections of the travelers' mental worlds in their discourses. The study reveals the impact of alternative treatment methods applied based on travelers' impressions during the centuries in question on public health. As a method, this study differs from descriptive and comparative approaches in the literature and studies that only present historical data in that it evaluates factors affecting health through travelers' perceptions and discourses. The aim of the study is to reveal how the phenomenon of health was reflected in travelogues in the sixteenth and seventeenth centuries and through which cultural codes the functionality of the health system was affected. This research clearly demonstrates that, based on travelers' accounts, the Ottoman society's approach to healthcare was not solely scientific but also included practical, traditional, and preventive alternative treatment practices.

* Sorumlu Yazar.

* zkurt434343@gmail.com.

GİRİŞ

Seyahatnameler, bir gezginin gözlemlerini ve deneyimlerini anlattığı tarihi ve edebi eserlerdir. Seyahatname yazarları, askeri, diplomatik, gezi gibi nedenlerle çeşitli coğrafyaları görürler ve gözlemlerini kayıt altına alırlar. Onlar, notlarında sadece bir konu hakkında kişisel görüşlerini belirtmezler aynı zamanda dönemin sosyo-kültürel şartları hakkında da bilgiler verirler. Bu tür kayıtlar, kimi zaman arşiv belgelerinde, kroniklerde ve diğer eserlerde yer almayan verileri barındırması ve var olan kayıtları desteklemesi bakımından önemli kaynaklardır. Bundan dolayı bu eserler, pek çok disiplin tarafından yardımcı kaynaklar olarak kullanılmaktadır. Söz konusu kaynaklar, Osmanlı tarihi özelinde değerlendirildiğinde ise Osmanlı toplumunun karakteristik özelliklerinin çözümlenmesinde eleştirel yaklaşım sunan metinlerdir. Özellikle bu metinlerde yer alan sağlık ile ilgili gözlemler, Osmanlı toplumunda sağlığı etkileyen unsurların sosyal ve kültürel boyutlarıyla ele alınmasına imkân tanımaktadır.

Seyyahların verdiği bilgiler ekseninde Osmanlı toplumunda sağlık sistemine dair yapılan çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar seyahatnameleri temel kaynaklar olarak sınırlı ölçüde ele almaktadır. Osmanlı tıp tarihi üzerine çalışan Nil Sarı'nın çalışmalarında bu duruma rastlanılmaktadır. Sarı'nın araştırmaları Osmanlı tıbbının kurumsal yapısına odaklanmakla birlikte seyyahların verdiği malumatlar destekleyici kaynak olarak kullanılmaktadır (Sarı, 1998). Buna mukabil seyyahların kayıtlarını temel alarak yapılan çalışmalar da mevcuttur. Gülgün Üçel Aybet, *Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699) Avrupalı Seyyahların Gözünden* adlı çalışmasında birçok seyyahın gözlemlerine yer vermektedir (Aybet, 2018). Aybet, eserini farklı dönemlerde yaşayan seyyahların notlarından derlemiştir. Adı geçen bu eser 1530-1699 yıllarını kapsamakla birlikte Osmanlı toplum yapısı, sosyal yaşam, gelenekler ve Osmanlı şehirlerine yönelik seyyahların gözlemlerine yer verir. Yine seyahatnameler dikkate alınarak sağlık ile ilgili olarak yapılan bir çalışma da Özlem Batğı'ya aittir. Batğı'nın *Seyahatnamelerde Osmanlı İnsanın Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri* adlı çalışması, Osmanlı toplumunun sağlık yapısına ilişkin değerlendirmeler yapmaya imkân tanımaktadır. Batğı, çalışmasında geniş bir zaman dilimini ele alarak seyahatnamelerde adı geçen hastalıkları incelemekte, ayrıca bu hastalıkların toplumsal ve kültürel yansımalarını divan şiiri örnekleri üzerinden değerlendirmektedir (Batğı,2017).

Bu çalışmanın diğer araştırmalardan farkı seyahatnameleri, XVI. ve XVII. yüzyılları sınır alarak Osmanlı toplumunda sağlık uygulamalarını anlamlandırmada ana kaynak olarak kullanmasıdır. XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı sağlık sisteminde devletin kurumsal yapısında belirgin gelişim gösterdiği bir dönemdir. Öyle ki sağlık kurumlarının daha örgütlü ve süreklilik gösteren bir yapıya kavuştuğu görülmektedir. Hekimbaşılık müessesesi sistemleşmiş, ülke genelinde sağlık kuruluşlarının sayıları artmış belirli bir hiyerarşik düzen tesis edilmiştir. Söz konusu yapının topluma yansımaları ise dönemin

gözlemcilerinin eserleri ile görünür bir hale gelmiştir. Seyyahların kayıtlarında toplumsal algılar daha belirgin bir hal almıştır. Seyyahların notları, bu yüzyıllarda nicelik ve nitelik olarak artmıştır. Bu minvalde XVI- XVII. asırlar özelinde seyyahların toplum sağlığına yönelik algılarının sistematik bir analize tabi tutulması ve bu algıların bütüncül anlaşılması bir ihtiyaçtır. Çalışma Batılı seyyahların Osmanlı toplumunda sağlığı etkileyen unsurları nasıl algıladığını ve notlarında bu etkileri nasıl betimlendiğini inceleyecektir. Batılı seyyahların tercih edilmesinin sebebi onların kayıtlarının iç kaynak olarak nitelendirilebilecek arşiv belgelerinde ve kronik eserlerde çoğu vakit sıradan kabul edilen ve ayrıntıya girilmeyen sağlık uygulamalarını görünür kılmalarıdır. Araştırma, XVI. ve XVII. yüzyılda Osmanlı memleketini ziyaret eden on bir Batılı seyyahın anlatılarını esas almaktadır. Sağlığa etki eden olgular, seyyahların gözlemlerinden sınırlı ve seçilmiş örnekler ile temsil nitelikte yer verilecektir.

1. KADERCİLİK ANLAYIŞININ SAĞLIK ALGISI VE SAĞLIK DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Osmanlı ülkesini ziyaret eden seyyahlar, notlarında toplumun hastalık ve ölüm karşısında nasıl bir tavır sergilediğine özel yer ayırırlar. Onlar kayıtlarında sağlık ile ilgili eylemlerde toplumun korku, korunma ya da kaçınma gibi tepkilerinin kadercilik anlayışı ile doğrudan bağlantılı olduklarını belirtirler. Aşağıda yer verilen örnekler, toplumdaki kaderci yaklaşımın sağlık uygulamalarına karşı mesafeli bir tutum oluşturmaktan ziyade, bu uygulamaları anlamlandıran ve gündelik yaşamın doğal bir unsuru hâline getiren bir algı biçimi olarak işlediğini göstermektedir.

Bu konuda XVI. yüzyılda Osmanlı Türkiye'sine gelmiş olan Alman seyyah Salomon Schweigger'in şu kaydı dikkat çekicidir: "Türkler ölümcül ve salgın hastalıklardan korkmazlar. Onlara göre insanın neden ve nasıl öleceğini belirleyen alın yazısıdır. Bu sebeple hastalardan uzak durmanın bir yararı yoktur." (Schweigger, 2004: 200)⁴. Schweigger'in bu ifadeleri toplumun kaderci yaklaşımının hastalık ve ölümlle ilgili algılarında iç içe geçen bir yapı oluşturduğunu gösterir. Bu yaklaşım hem hastalıklar karşısındaki tepkilerin olağan ve beklenen bir tutuma dönüştüğü hem de sıradan ve süreklilik arz eden bir nitelik kazandığını gösterir.

Buna benzer bir yorum aynı yüzyılda Osmanlı topraklarına dair gözlemlerde bulunan O.G. Busbecq'in mektuplarında da mevcuttur. Busbecq, Türklerin kaderci yaklaşımını şöyle yorumlar: "Türklerin ölüme ve hastalığa öyle lâkaydane bir tavırları vardı ki... şaşılacak şey... Türklere göre herkesin ne zaman ve nasıl öleceği ta ezelde alnına yazılmıştır. Onun için ölüm mukadderse, tutulmaya çabalamak boşunadır. Değilse korkmak manâsızdır." (Busbecq, 2002: 125). Busbecq'in "lâkaydane" olarak nitelendirdiği umursamazlık durumu esasında toplumun ilahi takdire olan

⁴ Salomon Schweigger'in bu kayıtları *Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem* (1608) adlı eserinin belirli bir bölümünü kapsamaktadır. Bu çalışmada eserin *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)* adıyla 2004 yılında Türkis Noyan tarafından Türkçe'ye çevrilen baskısı kullanılmıştır.

inancının bir yansımasıdır. Bu değerlendirmeler, çoğu zaman Avrupa’da hakim olan “fatalizm” kavramı üzerinden yapılmış kültürel bir okuma niteliği taşımaktadır. Nitekim fatalizm yani kadercilik, gündelik hayatta istenilmeyen durumlar karşısında başka bir seçeneğin olmadığı, çaresizlik ve ümitsizlik halidir (Yavuz, 2024:101). Yukarıda verilen anlatılar bu psikolojik tanımın somut örnekleridir. Burada fatalizm düşüncesinin seyyahların Osmanlılar karşısındaki algılarını biçimlendiren önemli bir zihinsel arka plan oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Osmanlı toplumunun hastalıklar karşısındaki kaderci yaklaşımı, salgın hastalık dönemlerinde toplumsal tavrın belirlenmesinde etkili olmuş ve seyyahların eserlerinde bu durum açık biçimde yansıtılmıştır. XVII. yüzyıl seyyahlarından Fransız Tavernier’in Orta Doğu’ya yaptığı on altı seyahatinde Anadolu toprakları ile ilgili de gözlemlerinde bu algının somut örneği yer almaktadır. Tavernier, Türklerin hastalıklardan korkmalarının sebebini onların kadere olan inançlarına bağlamaktadır. Onun kaleme aldığı eserinde kaderci yaklaşım şu şekilde anlatılmaktadır: “... Zaten yıl geçmiyor ki kentte (İzmir) bir veba salgını çıkmaz; ne var ki, bu salgınlar Hristiyan âleminde olduğu kadar büyük olmuyor. Türkler vebadan ne korkuyor ne de kaçıyor, çünkü kadere olan inançları çok büyük.” (Tavernier, 2006: 117) ⁵. Tavernier’den aktarılan bu değerlendirme söz konusu tutuma dair örneklerden yalnızca biridir. Osmanlı toplumunun salgın hastalıklar karşısındaki tutumu, kaderci yaklaşımın pratik hayattaki yansımalarından biri olarak değerlendirilmesi açısından görece bir örnektir. Bu anlatı halkın salgın dönemlerinde günlük hayatın işleyişinde bir aksaklık yaratmadığını ve yaygın bir panik atmosferinin oluşmadığını ortaya koymaktadır.

Hastalık ve ölümler karşısındaki bu tepkisizlik kaderci anlayışı, Osmanlı sağlık uygulamalarını işlevsiz hale getiren bir olgu gibi göstermektedir. Ancak bu yaklaşım zihinsel bir eylem olarak değerlendirilebilir. Nitekim yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığı üzere toplumda mücadele ve önlem yerine kabulleniş hakimdir. Toplumdaki bu kabullenişte dini inançların etkisi muhtemeldir. Öyle ki İslam toplumlarında hastalıklara sabretmek günahlarının temizlenmesi için bir araç olarak düşünülür. Osmanlılar döneminde verilen fetvalar bunu açıkça gösterir. Salgın hastalıklardan vefat edenlerin sevabına yönelik yapılan sualde hastaların hükmen şehit sayılacağı belirtilir. Bu tür fetvaların dayanağı ise “Şiddetli karın ağrısından ve tâundan ölen şehittir” hadisine dayanır (Özaykal, 2021: 120-121).

2. TEMİZLİK USULLERİNE İLİŞKİN UYGULAMALAR VE YAKLAŞIMLAR

Osmanlı toplumunda temizlik anlayışı dönemin seyyahlarının sıklıkla gözlemlediği unsurlar arasında yer alır. Muhtelif bölgelerden gelen seyyahların kayıtları toplumda sadece bireysel temizliğin değil

⁵ Tavernier, notlarını 1631 ile 1663 yılları arasında Orta Doğu’ya yaptığı altı seyahatte kaleme almış ve bu seyahatleri sırasında Anadolu’nun birçok şehrine dair gözlemlerde bulunmuştur. 1676 yılında basılan bu eserin orijinal adı *Les Six Voyages*’dir. Eseri Türkçe’ye çeviren Teoman Tunçdoğan’dır. Tunçdoğan bu çeviriyi 2006 yılında yapmıştır.

aynı zamanda kamusal alanların da sağlığa etkisi üzerinde dururlar. Onların gözlemleri neticesinde temizlik olgusu hamamlar, tuvalet ve çevre temizliği çerçevesinde değerlendirilebilmektedir.

Seyyahların Osmanlı toplumunda temizlik algısında en dikkat çektikleri unsur hamamlar olmuştur. Onlara göre hamamlar sadece temizlik ihtiyacının karşılandığı mekanlar değil sağlığın korunması ve sürdürülmesinde önemli işlevler yüklenen yapılardır. Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminin seyyahlarından Nicolas de Nicolay, hamam kültürünün temsili şahidi olarak bu yapıların işleyişi hakkında şu gözlemlere yer verir:

“...iri kıyım tellaklardan biri yanınıza yaklaşır; kollarınızı kemiklerden ses gelene dek öne ve arkaya doğru çekiştirdikten sonra, sırtınıza çıkar ve iki ayağıyla böbreklerinizi incitmek istercesine sırtınızda bir aşağı bir yukarı gezinir. Sonra, yeni baştan, ama canınız hiç acıtmaksızın vücudunuzun tüm uzuvlarını çekiştirmeye başlar. Aslında bu yapılanlar sinirlerinizi o kadar yatıştırır ve size öylesine bir zindelik kazandırır ki, kendinizi daha keyifli ve iyi hissedersiniz” (Nicolas de Nicolay, 1568: 70-71; 2014: 169)⁶.

Nicolas de Nicolay’ın notlarında hamamlar sadece fiziksel değil aynı zamanda ruhsal boyutları ile değerlendirilmektedir. Sağlık sisteminin âdeta tamamlayıcıları olan bu yapılar gündelik hayatın içinde koruyucu sağlık pratiği olarak algılanmaktadır.

Nicolas de Nicolay’a benzer ifadeler aynı yüzyılda yaşamış olan Alman seyyah Salomon Schweigger’in kayıtlarında da rastlanılmaktadır. Ona göre hamamlardaki bu işlem, bir kimseyle güreş yapıldığı kanısını uyandırabilmektedir ve bu hizmetler sağlığa oldukça faydalıdır. Schweigger, keselenme işinin elçilik heyeti arasında şu manaya geldiğini belirtir: “Vakit geçirmek için gideyim de kendimi ayakaltında ezdireyim. Aslında bu ‘Hamama gitmek istiyorum.’ demektir”. Schweigger, bu işlemin tüm vücudun uzuvlarını rahatlattığını ifade eder (Schweigger, 2004: 129-130).

Bir başka gezgin Thevenot’un eserinde de hamam kültürünün sağlık üzerindeki olumlu etkilerine dair izlenimler yer almaktadır. Thevenot, XVII. yüzyılda gerçekleştirdiği seyahatinde hamamların sağlık üzerindeki etkisini şöyle açıklamaktadır: “Türkler sağlık açısından olduğu kadar bedenlerini temiz ve zinde tutmak için de sık sık hamama giderler. Bunun için şehirlerinde birçok hamam bulunur ve en kötü köyde bile en az bir hamam mutlaka vardır... Bu hamamlar çok kullanışlıdır ve sanırım bunları sık sık kullanmaları onları birçok hastalıktan kurtarmaktadır.” (Thevenot, 2014: 65-67)⁷. Thevenot’un

⁶ Nicolas de Nicolay’ın *Quatre Premiers Livres des Navigations et Pérégrinations* adında yayımlanan seyahatnamesi ilk defa 1568 yılında basılmıştır. Ardından birçok dile çevrilen bu eser *Muhteşem Süleyman’ın İmparatorluğunda* adıyla 2014 yılında Şirin Tekeli ve Menekşe Tokyay tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir.

⁷ Thevenot’un kayıtları kendisinin ölümünden sonra 1665 yılında basılmıştır. 1727 senesine gelindiğinde *Voyages de Mr. de Thevenot en Europe, Asie, & Afrique* ismiyle yeniden derlenmiş ve genişletilmiş bir edisyon haline getirilmiştir. Adı geçen kitap Türkçe’ye 2014 yılında *Thevenot Seyahatnamesi Stefanos Yerasimos’un Anısına* ismiyle Ali Berktaş tarafından kazandırılmıştır.

hamamların sağlık üzerindeki olumlu etkilerine vurgu yapması, Osmanlı toplumunda temizlik ile sağlık arasında kurulan ilişkinin dış gözlem tarafından da fark edildiğini göstermesi bakımında önemlidir.

Seyyahların şaşırıldığı nokta hastalıktan ve ölümden kaçmayan toplumun, bedeni temiz tutma konusunda gösterdikleri özendir. Onların anlatılarında toplumun hastalıklar karşısında takındığı kaderci yaklaşım temizlik yönündeki anlayışları ile çelişkili gibi görünse de hamamlar onu dengeleyen pratik bir sağlık uygulaması olarak yer almaktadır. Öyle ki hastalıktan kaçınmak kaderi değiştirmeye yönelik bir girişim olarak algılanabiliyorken, temizlik hastalıkları önlemeye yönelik bilinçli bir müdahale olarak değerlendirilmemektedir.

Öte yandan seyyahların gözlemlerinde tuvalet temizliği hakkında aktarılan yorumlar, bu konuda toplumun sağlık için pratik bir temizlik usulü benimsediğini gösterir. Seyyahlar genel anlamda bu konuya daha çok taharetlenme mevzusunu anlatırlarken değinmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman devri gezginlerinden Alman seyyah Hans Dernschwam bu konuya yer veren yazarlardan bir tanesidir. Dernschwam, gözlemediği taharetlenme işleminden korkunç pis bir şey olarak bahseder (Dernschwam, 1987: 100)⁸. Seyyahların bu konuda olumsuz bir tavır sergilemesi kültürel ve dini temizlik anlayışlarındaki farklılıkla ilişkili görülmektedir. Ön yargı ile yaklaşılan bu uygulama, Avrupa ile Osmanlı dünyalarının farklı temizlik anlayışlarına sahip olduğunu ortaya koyar. Ancak Dernschwam'ın bu söylemlerine karşı Thevenot Türklerin bu konuda oldukça hassas olduklarını vurgular ve hacet görüldükten hatta idrar yaptıktan sonra bile ellerini yıkamayı asla ihmal etmediklerini anlatır. Bu nedenle tuvaletlerde her zaman su dolu bir kap bulunduğunu ve yıkandıktan sonra ellerini kurulamak için yanlarında iki mendil taşıdıklarını belirtir (Thevenot, 1727: 146; 2014: 91).

Seyyahların Osmanlı toplumuna yönelik temizlik ile ilgili izlenimlerinde dikkat çeken bir başka olgu, gündelik hayatın önemli göstergeleri olarak çevre temizliğidir. 1532-1540 yılları arasında Osmanlı Türkiyesi'nde yaşayan Luigi Bassona, Türklerin günlük hayatına dair yaptığı gözlemlerde çevre temizliği ile ilgili şu bilgileri verir:

“Şehir dışına ölü gömmek ya da hayvan kesmek şehirleri temiz tutmak için yeterli değildir; yolları da temiz tutma gibi üçüncü bir özene gerek vardır. Bunun için her şehirde birkaç polis emri altında bulunduran bir kumandan (subaşı/asesbaşı) bulunur; buna “boklubaşı”, yani “bok kumandanı” derler. Onun görevi ölen at, eşek, deve ve herhangi diğer hayvanı şehir dışına götürmek ve şehrin içerisinde gübre yığınları oluşmasını, yollara yıkanmış çamaşır küllerinin ve büyük miktarda suyun

⁸ Hans Dernschwam'ın orijinal adı *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* olan eserin Türkçe'ye ilk çevirisi 1987 senesinde yapılmıştır. 2026 yılında *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü (1553-1555)* adıyla yeniden basılmıştır.

da dökülmesine mâni olmaktır. Herkesin kendi evinin önünü süpürmesi, kış vaktinde oluşan çamurları kaldırması için halka emir verir. Ayrıca verdiği emirlere uymayan herkesi hapse atar ve cezasını ödetir” (Bassona, 1545: 36-37; 2011: 99) ⁹.

Bu gözlemler çevre temizliğinin sadece bireysel değil şehir idaresinin sorumluluklarıyla ilişkisini de gösterir. Kamusal alanlara yönelik gösterilen bu hassasiyet toplumun temizlik olgularını tamamlayıcı niteliktedir.

Buna mukabil XVI. yüzyıl seyyahlarından Michael Heberer 1585-1589 yıllarına ait notlarında Luigi Bassona'nın çevre temizliği konusunda anlattıklarının aksine bilgiler verir. Heberer, veba salgınını anlatırken Türklerin pasaklı olduklarını, İstanbul'daki sokakların oldukça pis koktuğunu ve her yerde hayvan leşlerinin olduğunu söyler. Bu durumunda salgın hastalıklara sebebiyet verdiğini ifade eder:

“Veba salgını sadece Konstantinopolis kentinde değil, Galata'da da giderek yayılıyordu. Sonunda bizim kadirgaya ve başka kadirgalara da bulaştı. Buna da doğrusu hiç şaşmadım, çünkü Türklerde basit halk çok pasaklı. Konstantinopolis gibi büyük bir şehirde bu kadar pis kokan berbat sokakların varlığı insanı hayrete düşürüyor. Ben sokak ortasında at, köpek ve kedi leşlerine çok rastladım. Bu koşullarda ölümcül hastalık salgınlarının çıkmasına elbette şaşmamak lazım” (Heberer, 1610: 303; 2003: 253)¹⁰.

Benzer şekilde XVII. yüzyıl seyyahlarından Tavernier de İzmir'de ortaya çıkan veba salgınını şehrin temizlik koşullarıyla değerlendirmektedir:

“Bununla birlikte İzmir'de yaşayanlar kış boyunca kentin çevresinde biriken bol miktardaki kokuşmuş suyu boşaltmaya özen gösterebilirler veba salgınları bu denli sık yaşanmaz. Veba salgınları çoğunlukla mayıs, haziran ve temmuz aylarında çıkıyor; ne var ki, bunun ardından da eylül ve ekim aylarında öldürücü humma gelmekte gecikmiyor ve vebadan çok daha fazla insan öldürüyor” (Tavernier, 2006: 117).

Her iki seyyah da salgını şehrin temizlik koşullarıyla ilişkilendirmesi hastalığın nedenlerine dair dönemin çevresel açıklama modellerinin eserlerine yansıdığını göstermektedir.

Netice itibarıyla seyyahların notlarından temsili olarak verilen bu örneklemeler Osmanlı sağlık sisteminde temizlik algısının hem bireysel hem de kamusal boyutlarıyla ele alındığını gösterir. Bu olgular gündelik hayatın merkezinde yer almıştır. Her ne kadar seyyahlar öznel değerlendirmeler

⁹ Luigi Bassona'nın kayıtları ilk defa 1545 senesinde Roma'da *I costumi et i modi particolari de la vita de' Turchi* adı ile yayımlanmıştır. Analitik bir düzenle 1563 yılında Bavyera'da tekrar tıpkıbasımı yapılmıştır. 2011'de *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat* adıyla Selma Cangı tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

¹⁰ Michael Heberer'in notları *Aegyptiaca Servitus* adını verdiği kitabı ile ilk defa 1610 senesinde Heidelberg'de yayımlanmıştır. Daha sonra belirli aralıklarla tekrarı yapılan basımların Türkçe'ye çevrili 2003 yılında Türkis Noyan tarafından yapılarak *Osmanlı'da Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588* adıyla yayımlanmıştır.

yapsalar da bu üç olgu (hamam, tuvalet ve çevre temizliği) Osmanlı toplumunun temizlik anlayışının süreklilik gösteren pratik uygulamaları tatbik ettiğini gösterir. Bu uygulamalar esasında sağlık ile ilişkilendirildiğinde anlamlı ipuçları sunar. Söz konusu temizlik olgularının doğrudan hastalıkları engellediğine yönelik açık bir söylemden bahsetmek güçtür. Ancak toplumun sağlık ile ilgili riskleri pratik yöntemlerle sınırlandırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bilhassa hamam ve çevre temizliği faktörlerindeki temsili örnekler hastalıkları engellemekle birlikte sağlığın korunmasına dair hassasiyetin varlığını gösterir.

3. HASTALIKLARA KARŞI UYGULANAN BAZI TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Batılı seyyahların notlarında Osmanlı toplumunda sağlıkla ilgili dikkat çeken bir başka konu hastalıklara karşı uygulanan tedavi yöntemleridir. Halk arasında alternatif tıp uygulamaları, yaygın tedavi yöntemi olarak bu sürecin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Bu durum dönemin seyyahları tarafından da dikkatle gözlemlenmiştir. Seyyahların notlarında tedavi usulleri arasında daha çok dağlama, hacamat, şifalı sular, sakatat ve şarap kullanımı gibi geleneksel yöntemler yer almaktadır.

Söz konusu uygulamalardan dağlama usulü, yaygın tedavilerden birisidir. Dağlama, demirin ateşte kızdırılarak ağrı olan bölgeye uygulanmasıdır. Dağlama yöntemi, XVI. yüzyıl İstanbul ve Anadolu'suna dair gözlemlerini kayıt altına alan botanikçi seyyah Pierre Belon'un dikkatini çekmiştir. O, sağlık uygulamalarında Türkler arasında geçmişten gelen âdetlerin aynen devam ettiğini söyler. Buna örnek olarak vücudun organlarını dağlama usulünü verir. Belon, Türklerin bedenlerinde bir akıntı ya da bozukluk olduğunda orayı yaktıklarını, bu şekilde dağlamanın çok faydasının görüldüğünü anlatır (Belon, 2020: 157)¹¹. Belon'un notları dağlamanın pratik ihtiyaçlardan doğan tamamlayıcı bir tedavi yöntemi olarak algılandığını gösterir.

Dağlama usulünden başka hacamat tedavisi de seyyahlarının eserlerinde yer alan başka bir tamamlayıcı tedavi yöntemidir. Temsili olarak Schweigger bu tedavi usulünü detaylı bir şekilde aktarır. Çizik atma işleminden sonra bir çaputun tutuşturulduğunu, bir vantuzun içine yerleştirildiğini, daha sonra yaralı bölgenin üstüne kapatıldığını ve ardından bir süre bekletildiğini anlatır. Bu uygulama Schweigger tarafından sağlığa yararlı bir işlem olarak görülmektedir (Schweigger, 2004: 131). Seyyah Thevenot da eserinde Türklerin baş ağrısına uyguladıkları tedavi usulü olan hacamattan bahseder. Türklerin baş ağrıdağında bir neşterle ağrıyan yeri kestirdiklerini, epey kan aktıktan sonra ise biraz pamuk koyarak yarayı kapattıklarını anlatır. Thevenot bunun dışında hâlâ ateşi tedavi usulü olarak kullandıklarını da belirtir. Baş ağrıyan kişinin ağrıyan yerine kızgın bir demirin ucunu

¹¹ Pierre Belon'un 1546-1548 yıllarında kayıt altına aldığı Anadolu topraklarına dair gözlemleri ilk defa *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges* adıyla 1553 yılında basılmıştır. Türkçe'ye 2020 yılında Hazal Yalın tarafından çevrilmiştir.

değirerek ve dağlanan yere biraz pamuk koyularak iyileştiklerine şahit olduğunu söyler (Thevenot, 1727:116; 2014: 76).

Batılı seyahatnamelerde görülen ve hastalıkların tedavisinde kullanılan bir başka alternatif yöntem şifalı sulardır. Kaynaklarda “ayazma” olarak geçen kaplıca kültürüne, XVI. yüzyıl seyyahlarından Stephan Gerlach’ın eserinde rastlanmaktadır. Gerlach, ateşli hastalıklara yakalanan Osmanlı insanının yerin altında bir kaplıcaya gelip, sağlıklarına kavuşmak için ayazmanın suyuyla yıkandıklarını anlatır. Bunun İstanbul’da da pek çok örneğini gördüğünü ve gerçekten de bu şifalı suların hastalıklara iyi geldiğini ifade eder (Gerlach, 2007: 733-779)¹². Temsili olarak verilen bu örnekte kaplıcaların “doğaya dayalı ve deneyimle oluşan” bir tür tedavi alanı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan XVI. asır Osmanlı dünyasında akıl sağlığı konusunda da alternatif tedavi yöntemleri kullanıldığı saptanabilmektedir. Seyyahların eserlerinden akıl ve ruh sağlığına yönelik yaklaşımlar, fiziki tedavi uygulamalarında olduğu gibi alternatif tıp yöntemleriyle de içi içe geçmiş bir vaziyettedir. Temsili olarak vereceğimiz Nicolas de Nicolay, eserinde akıl hastalarına karşı gösterilen muameleye dair kayıtları dikkat çekicidir: “... kentte çevresine kötülük eden bir deliye rastlanıldığında derhal yakalanır ve bu iş için kurulmuş bir hastaneye yatırılır. Bu tür insanlar, kırbaç zoruyla sakinleşmeye zorlanırlardı. Diğer hastalar ise insanca tedavi görürlerdi, aldıkları ilaçlar geçirdikleri ameliyatlara ve iyileşmeleri için gereken her şey de en ufak bir kusur edilmezdi.” (2014: 167-168).

Nicolas de Nicolay bu kaydında akıl hastalarına karşı kötü davranıldığını iddia eder. Ancak Osmanlı Devleti’nin bu hastalara karşı oldukça duyarlı olduğunu gösteren örnekler mevcuttur. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde açılan şifahanelerde akıl hastaları için kullanılan müzik ve su sesi ile tedavi yöntemi bu hastalığa karşı duyulan hassasiyete birer delildir (Erer ve Atacı, 2010: 31).

Tüm bu alternatif ve geleneksel tedavi yöntemlerine ek olarak Alman seyyah Stephan Gerlach, Türklerin akıl hastalarına karşı dinlerinde hoş karşılanmamakla birlikte domuzun sakatatlarından faydalandıklarını belirtir: “Türkler sık sık konutumuza gelip bizden domuz yağı, domuz ödü ve ciğeri, hatta(bağışlayın) domuz gübresi istiyorlar ve bunları akıl hastalarına ve doğuran kadınlara tütsü yapmakta kullandıklarını söylüyorlar.” (Stephan Gerlach, 2007: 688). Gerlach, Türklerin hastalıklar karşısında domuz sakatatlarını kullanmalarını çeşitli alternatif yöntemi olarak gösterir.

Bu tedavi yöntemlerinin haricinde Jean Chardin 1671-1673 yılları arasında yaptığı seyahatinde tanık olduğu teşhisi zor ve çaresi olmayan bir hastalıktan bahseder. Bu hastalığı endişe ve korkudan

¹² Stephan Gerlach’ın günlük şeklinde kayıt altına aldığı notları ilk kez torunu Samuel Gerlach tarafından 1674’te Frankfurt’ta basılmıştır. Birden fazla konferansta tebliğ halinde tanıtımı yapılan bu eserin Türkçe’ye çevirisi ise Türkis Noyan tarafından 2007 yılında iki cilt halinde yayımlanmıştır.

kaynaklanan kalp çarpıntısı veya ruhsal çöküntü olarak anlatır. Keza hekimlerin saf şarap içilerek biraz olsun bu hastalığa faydası olduğunu düşündüklerini belirtir (Chardin, 2014: 82)¹³. Şarabın bir alternatif tedavi şeklinde kullanılması esasında hastalık karşısında başvuru yöntemlerinin çeşitliliğine işaret etmektedir. Bu dönemin tedavi uygulamalarında yalnızca klasik tıbbi müdahalelerin değil, bazı maddi unsurların da tedavi bağlamında değerlendirildiğini düşündürmektedir.

Seyahatnamelerden verilen temsili örnekler XVI. ve XVII. asır Osmanlı dünyasında yalnızca fizikî alternatif ve geleneksel tedavi yöntemi değil, aynı zamanda ruhsal iyilik halinin sağlanmasında gösterilen hassasiyeti de ortaya koymaktadır. Zikredilen uygulamalar Osmanlı toplumunda sağlık anlayışının beden, doğa ve ruh sağlığı arasındaki ilişkiyi esas alan bütüncül bir yaklaşımı sunmaktadır. Seyyahların gözlemlerinden söz konusu alternatif tedavi yöntemlerinin resmî tıp uygulamalarını desteklemekle birlikte Osmanlı toplumunun sağlık ve hastalık süreçlerinde verdikleri bireysel mücadeleyi de göstermesi açısından önemlidir.

SONUÇ

Bu çalışmada Osmanlı sağlık sisteminin işleyişinden ziyade Batılı seyyahların izlenimlerinden toplumdaki sağlık algısının nasıl nitelendirildiği ortaya koyulmaktadır. Temsili olarak seçilen seyyahların gözlemlerinden iki önemli bulgu ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki Batılı seyyahların Osmanlı dünyasına dair kaleme aldıkları notların, sağlık anlayışının sadece dar anlamli bilimsel uygulamalar üzerinden değil, toplumsal zihniyet ve günlük hayattaki “pratik yöntemler” dairesinde şekillendiğini göstermesidir. Bu doğrultuda seyahatnameler, Osmanlı sağlık sisteminde toplumun sosyal, dini ve zihni yaklaşımlarını anlamlandırmada bütünleştirici ve açıklayıcı kaynak niteliği taşımıştır. Temsili olarak verilen örnekler sağlığın tek boyutlu çerçevede ele alınamayacağını ortaya koymaktadır.

İkinci bir sonuç seyyahların verdikleri malumatlar hastalık karşısında uygulanan yöntemlerin hem gündelik hayatın hem de toplumsal sağlığın işleyişinde sürdürülebilir bir “önlem” olarak kullanılmasıdır. Esasında o anki hastalığın tedavisinde kullanılan yöntemler, planlanmış ve önlem amaçlı eylemler değil geçmişten gelen ve tecrübe edilmiş pratik uygulamalardır.

Araştırma, temsili örnekler ve tarihle belirli sınırlar dahilinde ele alınmış olsa da daha farklı yaklaşımlarla yeni çalışmaları teşvik edebilecek bir çalışmadır. Literatürde yapılan araştırmada seyyahların Osmanlı toplumunun sağlığına yönelik algıları bazı metodolojik sınırlamalar yapılmasına

¹³ Jean Chardin'in notlarının toplandığı kitabın orijinal ismi *Voyages de Monsieur le Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*'dir. Chardin'in bu notları ilk defa 1686 yılında yayımlanmıştır. Yaklaşık on ciltten oluşan Chardin seyahatnamesinin tam Türkçe çevirisi yoktur. Ayşe Meral tarafından 2014 yılında Türkçe'ye çevrilen *Chardin Seyahatnamesi* adlı eser, 1671–1673 tarihli doğu yolculuklarını kapsayan bölümünü içerir.

neden olmuştur. Seyyahların sağlığa etki eden faktörlere yaklaşımları, eserlerinden örnekler verilerek değerlendirilmiştir. Ancak bu değerlendirmeler birkaç örnekle yapılabilmektedir. Şüphesiz bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bununla birlikte çalışmada istifade edilen seyyahların dışında birçok gezgin Osmanlı coğrafyasını ziyaret etmiş, notlar almıştır. Bu sebeple ileride yapılacak çalışmalarda zikredilmeyen eserler ile muhtelif açıdan değerlendirmelerde bulunmak literatüre katkı sağlayacaktır.

EXTENDED SUMMARY

The purpose of this article is to examine the factors affecting the health of Ottoman society through the perceptions and discourses of Western travelers who visited the Ottoman geography in the sixteenth and seventeenth centuries. There are existing studies on the Ottoman healthcare system based on travelers' notes that have not been preserved. These are either observations made on a single disease or studies conducted in a specific geographical area and time period. However, travelogues are often used as sources. In this article, travelers' notes will be used as the primary source to examine their approach to social perception in the face of disease. The study examines factors affecting health and includes the impressions of eleven travelers selected as representatives. The fact that these travelers were from the Western world shows that factors affecting health were sometimes influenced by cultural and religious phenomena in their discourse. This situation reveals different approaches in the analysis of social culture through their perceptions. The reason for focusing on the sixteenth and seventeenth centuries is that the works of travelers increased in both quality and quantity during these centuries. At the same time, the establishment of the healthcare system during these centuries and the ability to monitor its functionality have been influential in selecting these periods. The study reveals the impact of alternative treatment methods, applied based on travelers' impressions over the centuries on public health. This research specifically aims to systematically evaluate the perceptions of travelers in the sixteenth and seventeenth centuries regarding public health and to comprehensively understand these perceptions. The research will examine how Western travelers perceived the factors affecting health in Ottoman society and how these effects were described in their notes.

Based on the information provided by travelers, it is possible to evaluate health-related factors in three categories. The first striking impression is the concept of fatalism. This perception, found in travelers' accounts, is similar to the fatalism prevalent in Europe. This mindset emerges as a significant factor shaping their perception of diseases in the face of the Ottomans. In the centuries under consideration, fatalism was the indifference shown by travelers in the face of disease. This behavior is not a conscious attitude. It is an attitude adopted in the face of helplessness. For this reason, resignation prevails in the face of illness. In this situation, it can be said that travelers'

impressions have a negative impact on the protection of public health. The fatalistic approach affecting health reveals an intertwined structure in society's perceptions of illness and death.

The second factor that stands out in travelers' impressions is the effect of cleanliness-related elements on diseases. Many travelers have reflected the Ottoman society's understanding of cleanliness from different perspectives in their notes. In most travelers' writings, the importance attached to cleanliness in Ottoman society is associated with the bathhouse culture. It is stated that this culture, which they themselves have experienced and seen many benefits of, plays an important role in people's health. On the other hand, travelers' observations also mention toilet cleanliness in the community's understanding of cleanliness. While some travelers mention this in the context of ablution and portray it as a dirty practice, in the accounts of other travelers, it is possible to find statements indicating that society attaches importance to hand hygiene in this situation. Another factor affecting cleanliness is environmental cleanliness. According to travelers' accounts, the spread of infectious diseases is directly linked to environmental cleanliness. The information provided by travelers indicates that the sensitivity shown towards environmental cleanliness in public spaces in the Ottoman Empire complements the society's overall cleanliness practices. In the examples given, the spread of the plague is attributed to the community's negligence in environmental hygiene. However, when another traveler's account is examined, it is stated that Ottoman society valued environmental cleanliness and had staff assigned to this task. Ultimately, representative examples related to bath and environmental hygiene, two of the three elements of the concept of cleanliness that affect health, demonstrate the existence of sensitivity towards protecting health, even if they do not prevent diseases.

The treatment methods that form part of the study demonstrate a third approach. The methods applied by society in response to diseases serve as examples of practical measures. Traditional methods stand out among the treatment methods developed by the public against diseases. Travelers who mention that the community greatly benefits from dağlama, hacamat and healing waters also say that there are patients who are treated with offal and wine. All of this demonstrates the impact of cultural medicine on society in the face of disease. From the observations of travelers, it is understood that these alternative treatment methods are complementary to official medical practices. However, as can be understood from the travelers' accounts, the individual struggles of Ottoman society in the face of health and illness, while not providing a definitive cure for disease, were in practice alternative treatment methods. The physical alternative and traditional treatment methods applied offer a holistic approach to the healthcare system based on the relationship between physical and mental health.

This research aims to reveal how the concept of health was reflected in travelogues during the sixteenth and seventeenth centuries and how the functionality of the healthcare system was influenced through which cultural codes. The accounts of traveling scholars reveal that the Ottoman healthcare

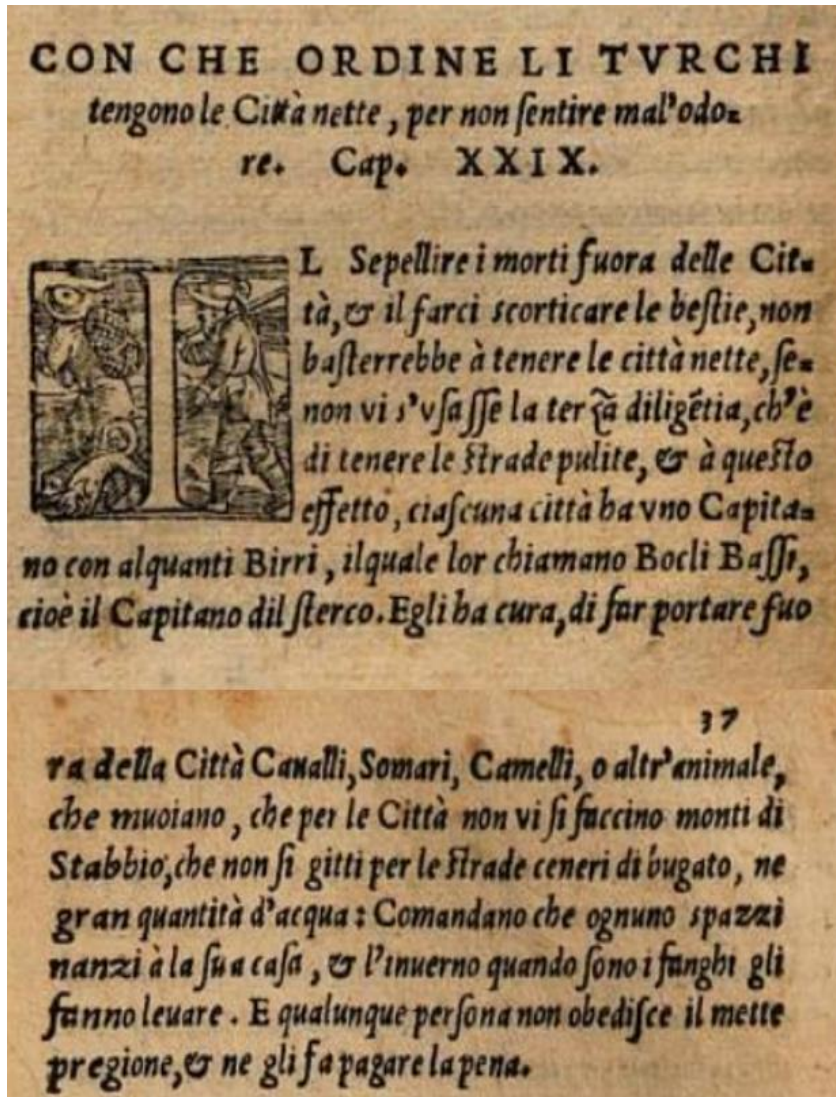
system included not only scientific approaches but also practical, traditional, and preventive alternative treatment methods. On the other hand, certain limitations were imposed on the data used in the study. Our aim in imposing these limitations was to present the travelers' narratives in a representative manner, to understand different perspectives on the healthcare system, and to reveal how perceptions and responses to diseases were shaped. Consequently, in this study, the factors affecting health were evaluated using representative examples from travelers' narratives. However, these factors were considered within certain historical boundaries. Nevertheless, future studies evaluating various aspects of works not mentioned here will contribute to the literature. At the end of the study, two findings are reached regarding the Ottoman society's approach to health based on the travelers' perceptions. These are practical and preventive methods. The examples given from travelers' experiences demonstrate that health cannot be approached within a one-dimensional framework.

KAYNAKÇA

- Batği, Ö. (2017). “Seyahatnamelerde Osmanlı İnsanın Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 169-182.
- Erer, S. ve Atıcı, E. (2010). “Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler”, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 36(1), 29-32.
- Hans Dernschwam (1987). *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, (Çev: Y. Önen), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Jean-Baptiste Tavernier. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev: T. Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Jean Chardin. (2014). *Chardin Seyahatnamesi*, (Çev: A. Meral), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Jean Thevenot. (1727). *Voyages de Mr. de Thevenot en Europe, Asie, & Afrique*. Erişim Tarihi:05.04.2026. <https://archive.org/details/A056317063/page/114/mode/2up>.
- Jean Thevenot. (2014). *Thevenot Seyahatnamesi*, (Çev: A. Berktaş), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Luigi Bassano. (1545). *I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi*. Erişim Tarihi: 04.04.2026. https://books.google.com.tr/books?id=pYIJLN19RwC&pg=PP4&hl=tr&source=gbs_selecte_d_pages&cad=1#v=twopage&q&f=false.
- Luigi Bassona. (2011). *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Gündelik Hayat*, (Çev: S. Cangı), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Michael Heberer. (1610). *Aegyptiaca Servitus: Das ist, warhafte Beschreibung einer dreyjähri gen Dienstbarkeit, so zu Alexandrien in Egypten ihren Anfang und zu Constantinopel ihr Endschaft genommen*. Erişim Tarihi: 05.04.2026. <https://www.digitalesammlungen.de/en/view/bsb11921957?page=342,343&q=Ottoman>.
- Michael Heberer. (2003). *Osmanlı’da Bir Köle Brettenli Michael Heberer’in Anıları 1585-1588*, (Çev: T. Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Nicolas de Nicolay. (1568). *Les quatre premiers livres des Navigations et peregrinations Orientales*. Erişim Tarihi:04.04.2026. https://books.google.com.tr/books?id=oldOAAAACAAJ&pg=PP20&hl=tr&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=twopage&q&f=false.
- Nicolas de Nicolay. (2014). *Muhteşem Süleyman’ın İmparatorluğunda*, (Çev: Ş. Tekeli- M. Tokyay), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- O.G. Busbecq. (2002). *Türk Mektupları*, (Haz: R. Kibar), Kırk Ambar Kitaplığı, Ankara.
- Pierre Belon. (2020). *Pierre Belon Seyahatnamesi İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546-1548)*, (Çev: H. Yalın), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Özaykal, M. (2021). “Fetvalar Işığında Osmanlı’da Salgın Hastalıklar”, *Dinî ve Etik Yönleriyle Salgın Hastalıklar* (Ed: T. Erkoç Baydar), İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Salomon Schweigger. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578- 1581)*, (Çev: T. Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Stephan Gerlach. (2007). *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, (Çev: T. Noyan), II, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Sarı, N. (1998). “Hekimbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVII, 161-164.
- Üçel, A. G. (2018). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, Z. (2024). “Gelecek Olumsuzlar Doğru ve Teolojik Fatalizm”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 67, 95-126.

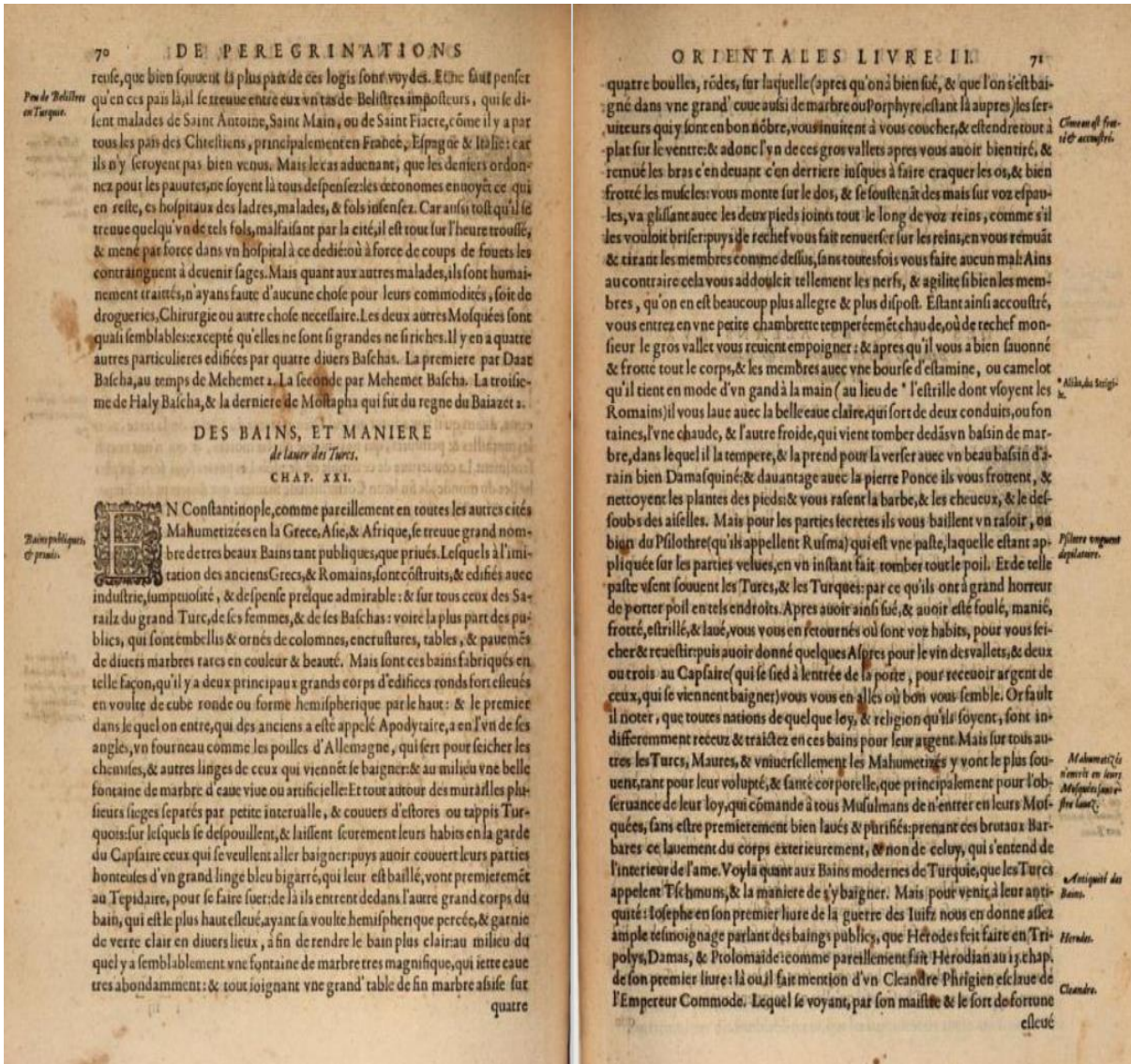
EKLER

EK-1: Luigi Bassano, *I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi* adlı eserın 1545 tarihli ilgili sayfanın tıpkıbasımı¹⁴

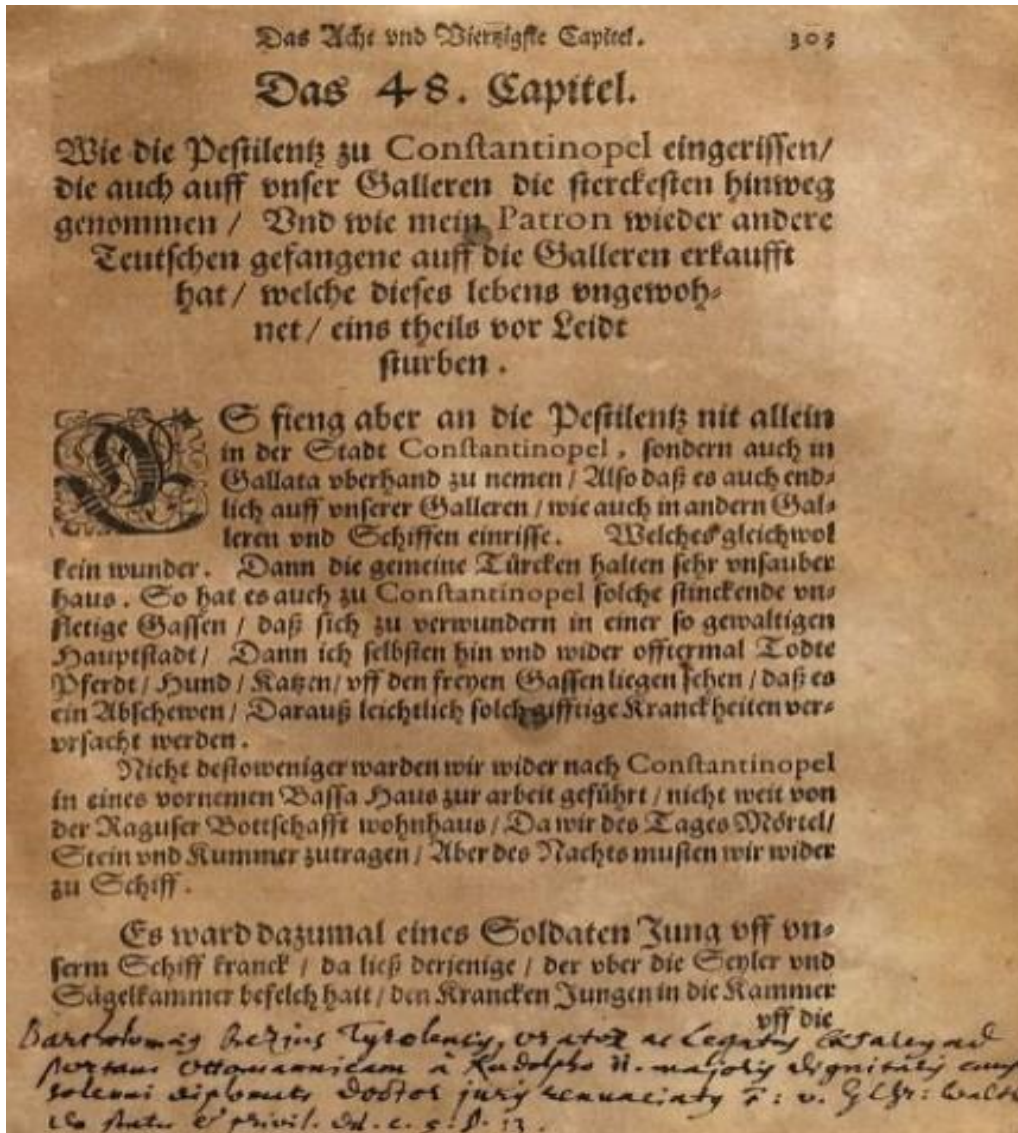
¹⁴Luigi Bassano, *I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi*. Erişim Tarihi: 04.04.2026. https://books.google.com.tr/books?id=pYIJLN19RwC&pg=PP4&hl=tr&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=twopage&q&f=false.

EK-2: Nicolas de Nicolay, *Les quatre premiers livres des Navigations et peregrinations Orientales* adlı eserin 1568 tarihli ilgili sayfanın tıpkıbasımı¹⁵

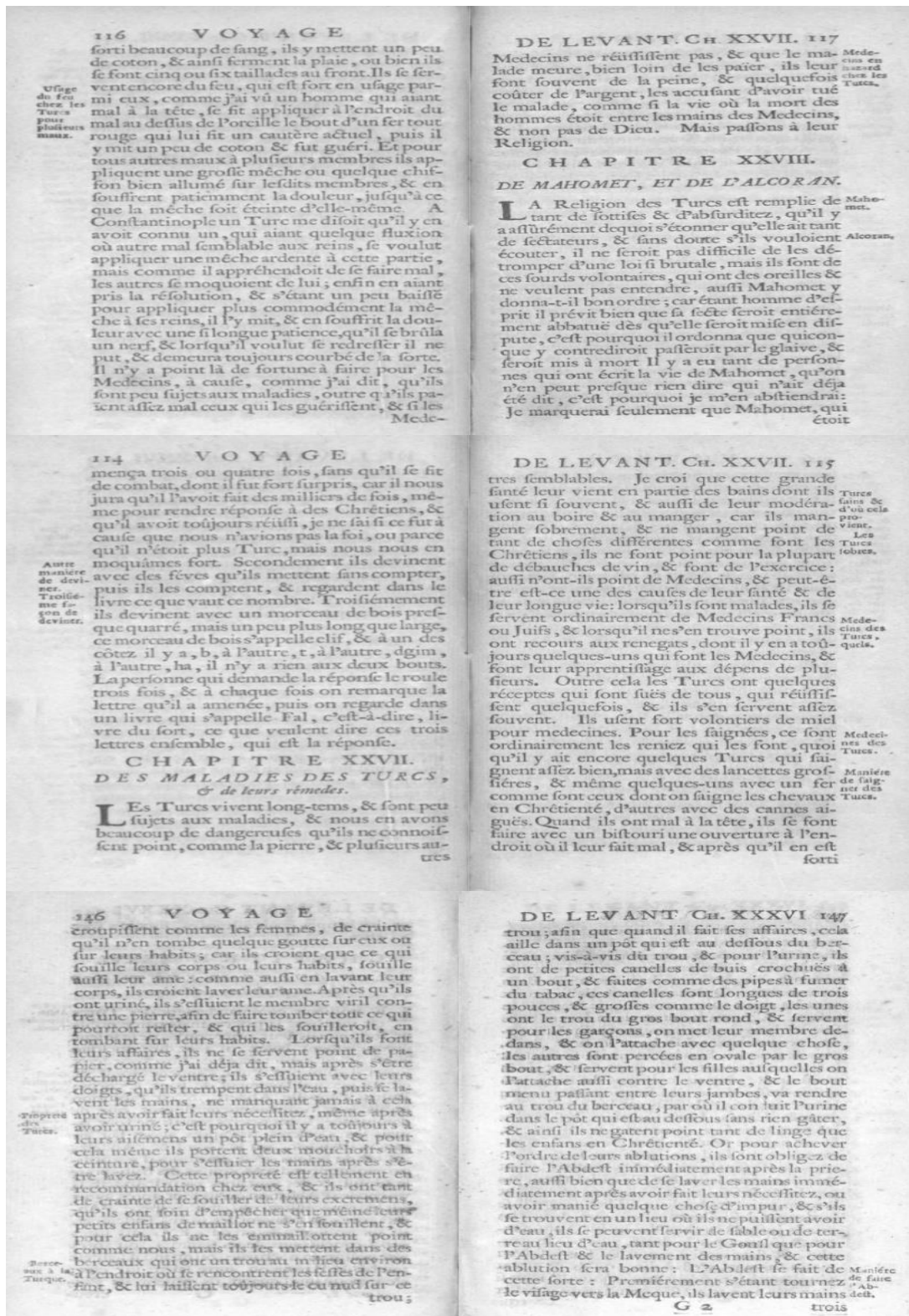
¹⁵Nicolas de Nicolay., *Les quatre premiers livres des Navigations et peregrinations Orientales*. Erişim Tarihi: 04.04.2026. https://books.google.com.tr/books?id=olD0AAAACAAJ&pg=PP20&hl=tr&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=two-page&q&f=false.

EK-3: Michael Heberer, *Aegyptiaca Servitus: Das ist, warhafte Beschreibung einer dreyjährigen Dienstbarkeit, so zu Alexandrien in Egypten ihren Anfang und zu Constantinopel ihr Endschafft genommen* adlı eserini 1610 tarihli ilgili sayfanın tıpkıbasımı ¹⁶.

¹⁶Michael Heberer, *Aegyptiaca Servitus: Das ist, warhafte Beschreibung einer dreyjährigen Dienstbarkeit, so zu Alexandrien in Egypten ihren Anfang und zu Constantinopel ihr Endschafft genommen*. Erişim Tarihi: 05.04.2026. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11921957?page=342,343&q=Ottoman>.

EK-4: Jean de Thévenot, *Voyages de Mr. de Thevenot en Europe, Asie, & Afrique*, adlı eserin 1727 tarihli ilgili sayfaların tıpkıbasımı¹⁷.

¹⁷Jean Thevenot, *Voyages de Mr. de Thevenot en Europe, Asie, & Afrique*. Erişim Tarihi: 05.04.2026. <https://archive.org/details/A056317063/page/114/mode/2up>.